

Dzianis Liseichykau

Zasięg osadnictwa ruskiej społeczności etniczno-wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim od końca XVII do połowy XVIII wieku (w świetle materiałów wizytacji generalnych cerkwi unickich)

Rocznik Lituanistyczny 3, 121-133

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dzianis Liseichykau

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku

Zasięg osadnictwa ruskiej społeczności etniczno-wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim od końca XVII do połowy XVIII wieku (w świetle materiałów wizytacji generalnych cerkwi unickich)¹

Zarys treści

Artykuł jest poświęcony problemowi rekonstrukcji granicy słowiańsko-bałtyjskiej w Wielkim Księstwie Litewskim od końca XVII do połowy XVIII w. Zostały w nim omówione podstawowe podejścia metodologiczne do wyjaśnienia tego zagadnienia: analiza językoznawcza, badanie danych z zakresu toponomastyki i antroponimii, wykorzystanie badań archeologicznych. Jako najdokładniejsze wyznaczniki do badania obszaru funkcjonowania ruskiej społeczności etniczno-wyznaniowej w regionie zaproponowano wykorzystanie rekonstrukcji sieci parafii *ritus graeci* (obrzędki greckiego), w absolutnej większości unickich, ale niekiedy również prawosławnych. W tym celu sięgnięto po dane z protokołów wizytacji generalnych cerkwi od lat 80. XVII w. do lat 60. XVIII w. Na ich podstawie wyznaczono wyraźną linearną granicę zasięgu osadnictwa ruskiej społeczności etniczno-wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim w omawianym okresie.

Abstract

The article attempts to reconstruct the Slavonic-Baltic border in the Grand Duchy of Lithuania from the end of the seventeenth to the mid-eighteenth century. It presents the basic methodological approaches to the problem: a linguistic analysis, studies of toponymical and anthroponomical data, and the use of archaeological evidence. The network of parishes of the *ritus graeci*, in their vast majority Uniate, but also Orthodox ones, was used as the most precise determinants for the research into the area of the Ruthenian ethnic and religious community in the region. To this end, protocols of general canonical visitations from the 1680s to 1760s were used. The documents made it possible for us to determine a clear linear border of the Ruthenian ethnic and religious settlement within the Grand Duchy of Lithuania in the analysed period.

¹ Chciałbym złożyć najserdeczniejsze podziękowania dr. Andrzejowi Buczyle i dr. Mindaugasowi Šapoce za pomoc w przygotowaniu tego artykułu.

Słowa kluczowe: ruska społeczność, Kościół unicki, Kościół prawosławny, parafie *ritus graeci*, wizytacje generalne, granice, ludność słowiańska, ludność bałtyjska

Keywords: Ruthenian community, Uniate Church, Orthodox Church, *ritus graeci* parishes, general canonical visitations, borders, Slavs, Balts

Problem wytyczenia zasięgu osadnictwa ruskiej społeczności etniczno-wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim już od dawna jest obiektem zwiększonej uwagi środowiska naukowego. To zainteresowanie jest jak najbardziej zrozumiałe. Potrzebna była prosta odpowiedź na pytanie: który element przeważał w życiu kulturalnym i politycznym państwa: bałtyjski czy słowiański? Często zależała ona jednak od politycznych poglądów badaczy. Do istniejących już w XIX w. sporów i różnic między polską i rosyjską historiografią w XX w. dołączyły głosy litewskich i białoruskich historyków i językoznawców. Prowadzona „demarkacja” tej umownej granicy kulturowej u białoruskich badaczy sięgała Trok, a u litewskich Mińska. Mając na uwadze ogromną ilość poglądów i bogaty dorobek historyczny poprzedników, wspomnę tylko najważniejsze próby rekonstrukcji przebiegu granicy słowiańsko-bałtyjskiej.

Najwcześniej temat granic historycznych Litwy i litewsko-ruskiego pogranicza pojawił się w pracach Michała Balińskiego², Tymoteusza Lipińskiego³, Teodora Narbutta⁴, Czesława Jankowskiego⁵ i innych. Jednak autorzy często wysnuli wnioski na podstawie legendarnych wzmianek, a czasem, jak wspomniany T. Narbutt, sami takie wzmianki wymyślali. Słabym punktem podobnych rekonstrukcji były także problemy z dokładnym chronologicznym umiejscowieniem przedstawianych wyników. Ciężko jest zrozumieć, którego wieku dotyczyły, bardzo często bowiem w tekstach przeplatały się informacje ze źródeł z XIII, XVI, a nawet i XIX stulecia. Wyniki uzyskane przez tych autorów mają więc raczej wartość jedynie historiograficzną.

Za pierwsze próby rozwiązania tego problemu z wykorzystaniem naukowej metodologii można uznać badania językoznawców z końca XIX i początku XX w., którzy postawili sobie za cel wyznaczenie zasięgu rozmieszczenia w regionie dialektów słowiańskich albo bałtyjskich. W tym podejściu były dwa istotne niedociągnięcia. Po pierwsze, wnioski były sporządzone na podstawie analizy językowej dotyczącej bardzo późnego okresu – XIX w. Po drugie, badacze wpadali czasem w pułapkę swoich kulturowych i politycznych sympatii. Do najbardziej znanych językoznawców, których warto odnotować, można zaliczyć Joachima

² M. Baliński, *Historia polska*, Warszawa 1844.

³ *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, t. 1–3, Warszawa 1843–1846.

⁴ T. Narbutt, *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, t. 1–9, Wilno 1835–1841; *idem*, *Pomniejsze pisma historyczne, szczególnie do historii Litwy odnoszące się*, Wilno 1856 (zwł. rozdz. XXXI: *Oznaczenie granic Litwy właściwej od strony Sławiańszczyzny*, s. 268–270).

⁵ C. Jankowski, *Powiat oszmiański*, cz. 1–4, Petersburg 1896–1900.

Karskiego. Jego *Etnograficzna mapa białoruskiego plemienia* (*Этнографическая карта белорусского племени*)⁶, przygotowana w 1903 r. na podstawie analizy rozprzestrzenienia białoruskich gwar, była najczęściej wykorzystywaną przy próbach wyznaczenia umownej granicy bałtyjsko-słowiańskiej. Według tego badacza granica ta przebiegała wzdłuż linii: Lucyn–Rosica–Krasław–Dyneburg–Iłuksza–Widze–Hoduciszki–Święciany–Jewie–Troki–Woronów–Ejszyszki–Druskieniki–Augustów. Do czasów współczesnych rekonstrukcja J. Karskiego wydaje się jedną z najbardziej znanych i wykorzystywanych. Z kolei prace językoznawcy Jana Aleksandra Karłowicza, który rozpoczął swoje badania dwie dekady wcześniej, świadczyły o tym, że granica rozprzestrzenienia litewskich gwar przebiegała daleko na wschód od „granicy Karskiego”⁷. Według J.A. Karłowicza biegła ona wzdłuż linii Druja–Braślów–Postawy–Świr–Oszmiana–Żyrmuny–Bierszty. Średnia różnica pomiędzy „granicy Karskiego” i „granicy Karłowicza” wynosi około 70 km.

Na przełomie XX i XXI w. ukazało się kilka obszernych prac wykorzystujących tę metodologię, autorstwa litewskich badaczy Kazimierasa Garšvy, Petrasa Gaučasa i Zigmasa Zinkevičiausa⁸.

Bardziej efektywnym i mającym mocniejsze podstawy podejściem do wspomnianego zagadnienia wydają się być badania prowadzone z wykorzystaniem danych z analizy antroponimii – nazw osobowych z masowych źródeł pisanych z XVI w., w pierwszej kolejności inwentarzy. Dane otrzymane w ten sposób porównywano z danymi toponomastycznymi – nazwami obiektów geograficznych. Analizowane były i inne źródła pisane, w pierwszej kolejności szesnastowieczne. Wśród najbardziej znanych autorów, którzy korzystają z tej metody, można wskazać przede wszystkim Jana Jakubowskiego⁹. Dalszy rozwój tej metody nastąpił w fundamentalnych pracach Jerzego Ochmańskiego, o których niżej.

W drugiej połowie XX w. dla analizy problemu badacze zaczęli coraz częściej sięgać do danych z archeologii, która do tego czasu zgromadziła już немало materiału reprezentatywnego do takich badań.

⁶ E.Ф. Карский, *Белорусы*, t. 1, Warszawa 1903, s. 198 (mapa).

⁷ J.A. Karłowicz, *O języku litewskim*, Kraków 1875, s. 248–263.

⁸ K. Garšva, *Kalbinės situacijos raida pakraščiu šnektose*, w: *Lietuvių kalbotyros klausimai / Вопросы литовского языкознания*, Vilnius 1989, s. 12–38; Z. Zinkevičius, *Lietuviai. Praeities didybė ir sunykimas*, Vilnius 2015; *idem*, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 4: *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius 1990; *idem*, *Pietryčių Lietuva nuo seniausių laikų iki mūsų dienų*, w: *Lietuvos rytai*, red. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius 1993, s. 9–29; *idem*, *Rytų Lietuva: praeityje ir dabar*, Vilnius 1993; П. Гаучас, *О восточных и южных границах литовской этнической территории в Средневековье*, w: *Geografija. Socialinė-ekonominė geografija ir teritorinis planavimas*, t. 24, Vilnius 1988, s. 50–59; П. Гаучас, А. Видугирис, *Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья с конца XVIII по начало XX в.*, w: *Geografija. Gyventojai ir gyvenvietės*, t. 19, Vilnius 1983, s. 26–71.

⁹ J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa 1912.

Rozmieszczeniu słowiańskich plemion na ziemiach białoruskich w IX–XIII w. poświęcone były klasyczne prace Leonida Aleksiejewa¹⁰. Do wyznaczenia zachodniej granicy księstwa połockiego, wzdłuż której przechodziła w tamtym czasie również granica słowiańsko-bałtyjska, badacz ten wykorzystywał dane archeologiczne, a także materiały z analizy toponomastyki. Według niego ta umowna granica przebiegała na linii Dryświaty–Miadzioł, jednak dla dalszych terenów na południu otrzymywane dane były całkowicie niejednoznaczne i przybliżone. Problemem zajmowali się także Aleksiejus Luchtanas i Vytautas Ušinskas¹¹. Do najbardziej interesujących prac współczesnych archeologów poruszających problem słowiańsko-bałtyckiej granicy można zaliczyć badania Laurynasa Kurily¹². Udało mu się dość dokładnie określić bałtyjską etniczną granicę na wschodzie według stanu dla IX–XII w. Wyróżnił on cztery typy archeologicznych zabytków: bałtyjski, bałtyjski z elementami słowiańskimi, słowiański i słowiański z elementami bałtyjskimi. Na tej podstawie wyznaczył umową granicę słowiańsko-bałtyjską, która w rejonie Brasławia praktycznie pokrywała się ze współczesną granicą białorusko-litewską, a poniżej przechodziła wzdłuż linii Oszmiana–Krewo. Wystarczających danych o Grodzieńszczyźnie i okolicach Lidy nie ma niestety dużo w jego pracach.

Zagadnienie to poruszał także w swoich pracach Alaksandr Kraucewicz¹³. Odsyłając do badań Jarosława Zwiarugi, wytyczył on umowną etniczną, granicę słowiańsko-bałtyjską dla końca X – początku XI w. wzdłuż linii Oświeja–Dżisna–Plisa–Budślów–Zasław–Rubieżewicze–Derewna–Bielica–Słonim–Wołkowysk¹⁴. Jednak do miast założonych przez Słowian zaliczył również Wilno¹⁵. Należy zwrócić uwagę, że badacze wykorzystali wszystkie kryteria dla wyznaczenia tej granicy: archeologiczne, toponomastyczne, antroponomiczne, etnograficzne, wyznaniowe, A. Kraucewicz doszedł do wniosku, że z wyjątkiem badań etnograficznych z przełomu XIX i XX w. pozostałe kryteria nie dają możliwości wytyczenia wyraźnej granicy linearnej oraz nie pozwalają jej datować w sposób niebudzący wątpliwości. Przede wszystkim krytykuje A. Kraucewicz chyba najistotniejsze badania ówczesnej granicy słowiańsko-bałtyjskiej granicy, których autorem jest wspomniany wyżej J. Ochmański¹⁶.

¹⁰ Л.В. Алексеев, *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв.*, Москва 1966; *idem*, *Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн.*, Москва 2006.

¹¹ А. Лухтан, В. Ушинкас, *К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных*, w: *Древности Литвы и Белоруссии*, Вильнюс 1988, s. 89–104.

¹² L. Kurila, *Lietuvių etninė riba rytuose IX–XII a. (1. Archeologijos duomenus)*, w: *Lietuvos archeologija*, t. 27, Vilnius 2005, s. 59–84.

¹³ А. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 1998.

¹⁴ *Ibidem*, s. 106.

¹⁵ *Ibidem*, s. 105.

¹⁶ J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na Wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981.

Z nowych „niearcheologicznych” badań prezentowanej tematyki warto jeszcze wskazać wyniki Rimvydasa Petrauskasa. Wykorzystywał on prozopograficzną metodę badań elit Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIV–XV w. i zdołał obrazowo pokazać obszar rozmieszczenia w tym czasie tzw. gniazd rodowych litewskiej szlachty (przede wszystkim bałtyjskiego pochodzenia)¹⁷. Jednak należy wyraźnie zaznaczyć, że badań o szlachcie nie należy ekstrapolować na pozostałą ludność badanego obszaru, która niewątpliwie stanowiła zdecydowaną większość.

Szczegółne miejsce w badaniach nad problemem przebiegu słowiańsko-bałtyjskiej granicy należy się wyników uzyskanym przez J. Ochmańskiego. Do jej rekonstrukcji wykorzystywał on równocześnie kilka metod. Danych archeologicznych używał jako pomocniczych. Podstawowymi były informacje ze źródeł pisanych: analiza nazw osobowych z inwentarzy szesnastowiecznych i dane toponomastyczne ze źródeł pisanych z XV i XVI w. Głównymi wynikami badań była próba rekonstrukcji słowiańsko-bałtyjskiej granicy w regionie, z wykorzystaniem – pomocniczo – czynnika wyznaniowego. Historyk ten słusznie założył, że rekonstrukcja sieci parafialnych kościołów i cerkwi da dostatecznie dokładną odpowiedź na pytanie: w której miejscowości przeważało osadnictwo bałtyjskie, a w której słowiańskie? Warto jednak podkreślić, że celem J. Ochmańskiego było wyznaczenie litewskiej granicy etnicznej w stosunku do osadnictwa słowiańskiego. Postawił on sobie zadanie wyznaczenia, jak daleko na wschód sięgały bałtyjskie toponimy i sieć tzw. starokatolickich parafii, nie zajmował się jednak wyznaczaniem maksymalnego zasięgu słowiańskich toponimów i sieci parafii obrządku greckiego na zachodzie. O ile więc lista kościołów na pogranicznym obszarze według stanu na XVI w. u J. Ochmańskiego wydaje się wyczerpująca, to dane o cerkwiach wyglądają na przybliżone – wyciągnięte z bardziej ogólnych spisów cerkwi według dekanatów, a i to przeważnie ze źródeł z końca XVII i XVIII w., czasem wykorzystując do swojej rekonstrukcji także i źródła dziewiętnastowieczne. Jednak stworzona przez niego umowna granica słowiańsko-bałtyjska w końcu XVI w. przebiegała wzdłuż linii Dryssa–Dokszycze–Radoszkowicze–Lubcza–Zdzięcioł–Mosty i współcześnie jest uważana za jedną z najbardziej ugruntowanych i mających mocne podstawy.

Rozbudowie sieci parafialnej ruskich cerkwi na terytorium województw wileńskiego i trockiego w okresie od końca XVI do połowy XVII w. poświęcił swoją największą pracę Laurent Tatarenko¹⁸. Jego schematyczna mapa funkcjonowania ruskich parafii w 1596 i 1650 r. pokazuje tereny zwarte osadnictwa społeczności ruskiej etniczno-wyznaniowej na omawianym obszarze¹⁹.

¹⁷ R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis-struktūra-valdžia*, Vilnius 2003 (tłum. na j. białoruski: Р. Пятраўскас, *Літоўская змяць у канцы XIV–XV ст. Склад – структура – улада*, Смаленск 2014).

¹⁸ L. Tatarenko, *Discordia concordans. Les Ruthènes de la grande-principauté de Lituanie au temps de l'Union de Brest (milieu du XVIe siècle – milieu du XVIIe siècle)*, Paris 2014.

¹⁹ *Ibidem*, s. 168–171.

Celem prezentowanej tu analizy będzie wyznaczenie zasięgu osadnictwa tej społeczności w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie od końca XVII do połowy XVIII w. na podstawie obszaru, na którym funkcjonowały parafie *ritus graeci* (obrzędki greckiego), w tym czasie w absolutnej większości unickie (greckokatolickie), niekiedy również prawosławne. Źródłową bazą dla badań będzie grupa protokołów wizytacji generalnych cerkwi unickich od lat 80. XVII w. do lat 60. XVIII w., a uzupełniająco – także z lat 80. XVIII w.

Wielu badaczy skłania się ku tezie, że przeprowadzenie dokładnej **etnicznej** słowiańsko-bałtyjskiej granicy na podstawie przewagi jednego z wyznań jest niemożliwe, ponieważ prawdopodobnie pewna część Słowian mogła wyznawać katolicyzm, tak samo jak i część etnicznych Bałtów mogła wyznawać prawosławie lub grekokatolicyzm. Sądzę, że stawianie sobie zadania wyznaczenia takiej **etnicznej** granicy samo w sobie jest nieprawidłowe. Możemy mówić tylko o wyznaczeniu granicy zamieszkania tej lub innej społeczności **etniczno-wyznaniowej**.

Mogę więc dokładnie zarówno określić cel, jak i przedstawić wystarczającą ilość niezbędnych do tego miarodajnych i weryfikowalnych źródeł. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że obszar zwartego zamieszkania ruskiej etniczno-wyznaniowej społeczności w Wielkim Księstwie Litewskim powinien pokrywać się z terytorium, na którym funkcjonowały cerkwie i parafie *ritus graeci* (obrzędki greckiego), w XVI w. prawosławne, w XVII i XVIII w. w absolutnej większości unickie (grekokatolickie).

Pierwszą częścią źródeł, które będą pomocne w rekonstrukcji sieci unickich parafii na omawianym obszarze, będą protokoły wizytacji generalnych z końca XVII w.: z lat 1680–1682, 1684–1686 i 1696–1697²⁰. Tymi wizytacjami objęte były cerkwie z połockiej (fragment 1684–1686) i borysowskiej (1682) protopopii arcybiskupstwa połockiego, a także bobrujskiej (1682), błońskiej (1682), wołkowyskiej (1696), grodzieńskiej (1696), dołhinowskiej (1682), ihumeńskiej (1682), kleckiej (1680 i 1696), łohojskiej (1682), mińskiej (1682), miadziolskiej (1682), nowogródzkiej (1680), nieświeskiej (1680, 1696), puchowickiej (1682), słonimskiej (1696) i cyryńskiej (1680 i 1696) protopopii biskupstwa kijowsko-wileńskiego (metropolitarne).

Jednak unicy hierarchowie w tym czasie na pewno nie odbyli wizytacji we wszystkich cerkwiach w regionie. Podporządkowane jurysdykcji prawosławnych biskupów pozostawały liczne świątynie w powiatach oszmiańskim, lidzkim, mińskim i nowogródzkim. Prawosławne struktury w końcu XVII i w początkach XVIII w. ciągle funkcjonowały jeszcze także na obszarze tzw. dóbr neuburskich, zwłaszcza w hrabstwach bielickim i kojdanowskim. W związku z tym, że wizytacji prawosławnych cerkwi z tego okresu dotychczas nie odnaleziono, nie ma

²⁰ НАНБ, ф. 136, vol. 1, s. 42042 (zob. też publikację tego źródła: *Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Наваградскага сабораў 1680–1682 гг. Зборнік дакументаў*, oprac. Д.В. Лісейчыкаў, Мінск 2009); РПАН, ф. 823, оп. 3, д. 409, 420.

możliwości ustalenia dokładnej ilości parafii *ritus graeci* na omawianym obszarze w końcu XVII w. i równoczesnego wytyczenia przybliżonego zasięgu badanego osadnictwa. Stąd pojawia się potrzeba sięgnięcia do dodatkowych źródeł – późniejszych wizytacji cerkwi z tych terenów, aż do lat 60. XVIII w., gdy praktycznie wszystkie prawosławne świątynie w powiatach oszmiańskim, lidzkim, mińskim i zachodniej części nowogródzkiego przeszły pod jurysdykcję unicką.

Tym samym drugą, dodatkową grupą źródeł dla omawianego obszaru stały się protokoły wizytacji generalnych następujących dekanatów z terenów diecezji połockiej oraz metropolitarnej (kijowsko-wileńskiej): oświejskiego (1703), oszmiańskiego (1747), brasławskiego (1703), hołubickiego (1703), dołhinowskiego (1739 i 1748), łochojskiego (1743 i 1763), lidzkiego (1784), mińskiego (1743), miadziolskiego (1763), nowogródzkiego (1754), siebieskiego (1703) i słonimskiego (1784)²¹.

Należy zauważyć, że próbę wyznaczenia przybliżonej granicy rozmieszczenia sieci parafii unickich na podstawie analizy wykazów z materiałów wizytacji generalnych podjął już w swych pracach Witold Kołbuk²². Wytyczając przybliżoną granicę, rozpoczął od danych o istnieniu wielu unickich parafii w stolicy państwa, Wilnie. Zresztą w drugiej połowie XVII i w XVIII w. Wilno było rzeczywistym centrum diecezji, a także i całej metropolii kijowskiej. Spowodowało to jednak, że granica rozmieszczenia sieci parafii unickich wedle W. Kołbuka przechodziła w przybliżeniu wzdłuż Wilna. Podobną schematyczną mapę możemy zobaczyć i w najnowszej pracy Andrzeja Gila i Ihora Skoczylasa²³. Jednak ich celem nie było wyznaczenie wyraźnej granicy, a opierali się oni na danych W. Kołbuka. L. Tatarenko na podstawie swoich badań także podjął próbę wytyczenia przybliżonej granicy osadnictwa prawosławnej (i unickiej) ludności Rzeczypospolitej w okresie od końca XVI do połowy XVII w.²⁴ Jednak rekonstrukcja tej granicy zrobiona przez niego ma charakter jedynie orientacyjny. Na przykład: do terenów z przewagą osadnictwa obrządku łacińskiego w jego opracowaniu włączono niemal całe powiaty brzeski, wołkowyski i grodzieński. Mimo to jego rekonstrukcja jest znacznie bliższa rzeczywistości niż wariant proponowany przez W. Kołbuka. Również P. Gaučas wykorzystywał w swoich pracach sieć unickich parafii z XVIII w. jako pomocnicze narzędzie do wyznaczenia granicy litewskiego terytorium etnicznego²⁵. Jednak nie zdecydował się on na bezpośrednie powiązanie obszaru funkcjonowania unickich parafii z obszarem zwartego osadnictwa

²¹ NAHB, f. 136, vol. 1, s. 41235; f. 1502, vol. 1, s. 13; RPAH, f. 823, op. 3, d. 455, 534, 539, 548, 553; LPAH, f. 634, ap. 1, b. 53.

²² W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 459.

²³ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014.

²⁴ L. Tatarenko, *op. cit.*, s. 167.

²⁵ П. Гаучас, *О восточных и южных границах...*, s. 50–59.

ruskiego. Na stworzonych przez niego mapach nie zaznaczono wszystkich parafii, które wtedy funkcjonowały w regionie, ale – co najważniejsze – nie wytyczono również wyraźnej granicy linearnej.

Podkreślam, że praktycznym wynikiem przedstawianej tu analizy będzie określenie maksymalnie dokładnej granicy zwartego obszaru, na którym zamieszkiwała ruska społeczność. Naniesienie danych z protokołów wizytacji generalnych unickich świątyń, poczynając od lat 80. XVII w. do połowy XVIII w., na mapę daje możliwość wyznaczenia **wyraźnej linearnej granicy** funkcjonowania parafii *ritus graeci* na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego (zob. mapa 1).

Wypada zauważyć, że na przedstawionej mapie zaznaczono nie tylko unickie parafie. Dla uzupełnienia obrazu włączyłem tu i nieliczne parafie prawosławne, w szczególności w Jewiu, Kroniach i Surdegach, a także parafie bazylikańskich klasztorów w Podubisiu i Trokach. Ludność obrządku greckiego na tych terytoriach także można odnieść do obszaru osadnictwa ruskiego, choć tam było ono mało liczne.

Przebieg granicy podzieliłem bardziej szczegółowo według granic jednostek administracji państwowej i każdą z części omówię dokładniej z uwzględnieniem ich cech szczególnych.

Granica w Inflantach, Kurlandii i w powiecie brasławskim

Sześć parafii w Inflantach na zachód od Siebieża stanowi niewielkie i zwarte terytorium rozmieszczenia ludności ruskiej. Pod względem wielkości miejscowe parafie w całym badanym okresie były niewielkie. W połowie XVIII w. pozostały tutaj ogólnie cztery istniejące parafie, co było spowodowane przejściem znacznej liczby ludności z obrządku greckiego na łaćński. Było to związane ze zwiększoną aktywnością w tej części Łatgalii licznych zakonów katolickich. Dalej widzimy siedem parafii w Kurlandii – od Druji do Iłukszty wzdłuż rzeki Dźwiny. Sieć parafialna była tu stosunkowo stabilna, parafie te istniały w ciągu całego XVIII w. Najprawdopodobniej ich powstanie wzdłuż rzeki Dźwiny związane było z aktywną działalnością handlową między Połockiem i Rygą jeszcze za czasów istnienia samodzielnego księstwa połockiego i przemieszczaniem się słowiańskiej ludności z Połocka w kierunku Rygi. Ważnymi pośrednimi punktami transportowymi wzdłuż biegu Dźwiny były miasteczko Iłukszta i miasto Jakobstadt z przedmieściem Kreutzburgiem (Kryżborkiem), gdzie także były założone parafie obrządku greckiego, a później i monaster. Powiat brasławski podzielony był prawie równo na część bałtyjską i słowiańską. Granica osadnictwa ruskiej etniczno-wyznaniowej społeczności biegła wzdłuż samego Brasławia oraz wsi Bogino i Koziany. Niewielką enklawą słowiańskiej ludności wydaje się być miasteczko Dryświaty, które znajduje się dzisiaj na granicy litewsko-białoruskiej.

Należy także podkreślić, że w stolicy powiatu, Oszmianie, nie istniała w tym czasie żadna parafia *ritus graeci*. W południowej części powiatu oszmiańskiego granica osadnictwa gwałtownie skręcała na wschód w głąb powiatu mińskiego, tworząc na jego terytorium najdalej na południowy wschód wysunięty obszar zwartej osadnictwa ludności bałtyjskiej. Jest to terytorium tzw. Puszczy Nalibockiej, włącznie z miasteczkami Derewna, Iwieniec i Kamień. W tym fragmencie granica bałtyjsko-słowiańska przebiegała wzdłuż granicy powiatów mińskiego (z bałtyjską ludnością) i nowogródzkiego (ze słowiańską ludnością). Mieściły się tam tak znaczące parafie jak Ławryszewo, Lubcz, Szczorsy, Wsielub i Sienna.

Parafie tu działające były zgrupowane w cztery dekanaty: miadzielski, oszmiański, miński i nowogródzki.

Granica w powiatach lidzkim i grodzieńskim

Lidzki powiat dzielił się na dwie nierówne części: południowo-wschodnią – słowiańską – obejmującą około jednej trzeciej terytorium i północno-zachodnią – bałtyjską – zajmującą około dwóch trzecich omawianego obszaru. Powiat grodzieński również dzielił się na nierówne części, ale w odwrotnej proporcji: południowa – słowiańska – część zajmowała około dwóch trzecich terytorium, a północna – bałtyjska – około jednej trzeciej. Granica w tej części przebiegała dokładnie wzdłuż powiatowych stolic – Lidy i Grodna. Widoczne są także niewielkie enklawy słowiańskiej ludności w rejonie miasteczek Sobakince (powiat lidzki), Lejpuny (powiat grodzieński) i Merecz (powiat trocki). Odrębna parafia w Lejpunach w końcu XVII w. została zlikwidowana.

Parafie w tej części były podzielone na dwa dekanaty: lidzki i grodzieński.

Protokoły wizytacji generalnych dla wszystkich pogranicznych cerkwi nie zachowały się dostatecznie dobrze, aby porównywać wielkość parafii na przełomie XVII i XVIII w. i w połowie XVIII w. (dokładniej: w momencie pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 r.). Równocześnie protokoły wizytacji zawierają informacje o zasobie archiwów cerkiewnych ze wskazaniem tytułów i dat przechowywanych dokumentów. Analiza zasobu archiwów cerkiewnych pozwala stwierdzić, że absolutna większość przygranicznych cerkwi funkcjonowała już co najmniej w XVI w.

Badania tak przeprowadzone pozwalają przyjąć: granicę osadnictwa ruskiej społeczności etniczno-wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie od końca XVII do połowy XVIII w. można wyznaczyć wzdłuż linii: Oświeja–Druja–Brasław–Koziany–Miadzioł–Smorgonie–Krewo–Wołożyn–Rubieżewicze–Ławryszewo–Lida–Małe Możejkowo–Grodno–Sopoćkinie. Przebiegała ona około 70 km na wschód i 90 km na południe od stolicy państwa i centrum metropolii – Wilna. Na zachód od tej przyjętej linii widoczne są zwarte obszary osadnictwa

ruskiego w Inflantach, graniczące z Siebieżem, w kurlandzkim Podźwiniu, a także enklawy ruskie w rejonie miast i miasteczek Dryświaty, Iluksza, Jakobstadt, Hol-szany, Traby, Juraciszki, Bakszty, Sobakińce, Merecz, Lejpuny, Augustów. Daleko na północnym wschodzie, wśród absolutnej większości bałtyjskiej ludności, tylko zaznaczają się niewielkie wyspy osadnictwa ruskiego osadnictwa – w Wilnie, Jewiu, Kownie, Kroniach, Podubisiu, Surdegach i Trokach.

Otrzymane wyniki pokazują, że północno-zachodnia granica sieci parafii *ritus graeci* w okresie od końca XVII do połowy XVIII w. istotnie różniła się zarówno od „linii Ochmańskiego”, jak i „linii Karskiego”.

W rejonie Mostów granica sieci parafialnej przebiegała do 35–40 km dalej na północ od „linii Ochmańskiego”, a w rejonie Dokszyć i Radoszkowicz – około 50 km dalej na zachód. W całym jej przebiegu znajdowała się praktycznie dwa razy bliżej Wilna niż linia wyznaczona przez J. Ochmańskiego. Z „linią Karskiego” natomiast granica niemal pokrywała się w rejonie Dźwińska (Dyneburga) i Święcian, ale przebiegała do 30–35 km dalej na południe w rejonie Grodna i Lidy, i w przybliżeniu niemal 100 km dalej na wschód w rejonie Wilna i Trok.

Streszczenie

Problem wytyczenia zasięgu osadnictwa ruskiej społeczności etniczno-wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim już od dawno jest obiektem zwiększonej uwagi środowiska naukowego. W metodologicznych podejściach do zbadania tego problemu można wyodrębnić dwa podstawowe kierunki: badania lingwistyczne (J. Karski, J.A. Karłowicz, K. Garšva, P. Gaučas, Z. Zinkevičius), które za podstawę do wyznaczenia granicy osadnictwa Bałtów i Słowian uważają obszar rozprzestrzenienia bałtyckich albo słowiańskich dialektów w tym lub innym okresie, aktywnie wykorzystując dane z antroponimii i toponomastyki albo badania archeologiczne (L. Aleksiejew, A. Luchtanas, V. Ušinskas, A. Kraucewicz, L. Kurila), które jako podstawę wykorzystują dane o etnicznej przynależności zabytków archeologicznych w tej czy innej miejscowości.

Szczególne miejsce zajmują wyniki osiągnięte przez J. Ochmańskiego. Do rekonstrukcji zasięgu osadnictwa społeczności ruskiej wykorzystywał on równocześnie kilka metod. Do próby rekonstrukcji granicy słowiańsko-bałtyjskiej w regionie posłużył się – pomocniczo – czynnikiem wyznaniowym.

Celem prezentowanej analizy jest wyznaczenie zasięgu osadnictwa ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim od końca XVII do połowy XVIII w. na podstawie obszaru funkcjonowania parafii *ritus graeci* (obrzędki greckiego), w tym czasie w absolutnej większości unickich (greckokatolickich), choć występowały również prawosławne. Źródłową bazą badań jest grupa protokołów wizytacji generalnych cerkwi unickich od lat 80. XVII do lat 60. XVIII w., uzupełniająco także z lat 80. XVIII w.

To pozwala przyjąć następujące ustalenia: granica osadnictwa ruskiego w badanym okresie przebiegała na linii: Oświeja–Druja–Brasław–Koziany–Miadzioł–Smorgonie–Krewo–Wołożyn–Rubieżewicze–Ławryszewo–Lida–Małe Możejkowo–Grodno–Sopoćkinie. Przebiegała ona około 70 km na wschód i 90 km na południe od stolicy państwa i centrum metropolii – Wilna.

The Extent of the Settlement Area of the Ruthenian Ethnic-Religious Community within the Grand Duchy of Lithuania from the End of the Seventeenth to the Mid-Eighteenth Century (in the Light of General Visitation Documents of Uniate Churches)

Summary

The problem of the extent of the Ruthenian ethnic-religious settlement in the Grand Duchy of Lithuania has attracted scholarly attention for a long time. It is possible to identify two basic research approaches: a linguistic analysis (J. Karski, J.A. Karłowicz, K. Garšva, P. Gaučas, and Z. Zinkevičius) according to which the borders of the settlement area of the Balts and Slavs could be determined on the basis of the usage area of the Baltic or Slavic dialects in that or other periods, with the use of toponymical and anthroponomical data; and archaeological research (L. Aleksieiev, A. Luchtanas, V. Ušinskas, A. Kraucevich, L. Kurila) based on the evidence on the ethnicity of archaeological records in given settlements. In research into the problem a special place is occupied by the studies conducted by J. Ochmański, who used several methods to reconstruct the settlement area of the Ruthenians and determine the borderline between the Slavs and the Balts in the region, including the religious factor.

The purpose of the present analysis is to reconstruct the Slavonic-Baltic border in the Grand Duchy of Lithuania from the end of the seventeenth to the mid-eighteenth century on the basis of a network of Catholic parishes of *ritus graeci* (Greek Catholic Church), in their vast majority Uniate, but also Orthodox ones. To this end, protocols of general canonical visitations from the 1680s to 1760s were used, and occasionally from the 1780s.

Research made it possible for us to determine a clear linear border of the Ruthenian ethnic and religious settlement within the Grand Duchy of Lithuania in the end of the seventeenth–mid-eighteenth century run along the line of the following villages and towns: Oświeja (Asvieja), Druja (Druia), Brasław (Braslau), Koziany (Kaziany), Miadzioł (Myadzyel), Smorgonie (Smorgon), Krewo (Kreva), Wołożyn (Valozhyn), Rubieżewicze (Rubezhevichi), Ławryszewo (Lavishevo), Lida, Małe Możejkowo (Malaie Mazheikava) – Grodno (Hrodna) – Sopoćkinie (Sapotskin). Thus, the border was ca. 70 km east and 90 km south of the capital city Wilno (Vilnius).

Bibliografia

Źródła drukowane

Візіты уніяцкіх царкваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. Зборнік дакументаў, опрас. Д.В. Лісейчыкаў, Мінск 2009.

Opracowania

Baliński M., *Historia polska*, Warszawa 1844.

Garšva K., *Kalbinių situacijos raida pakraščiu šnektose*, w: *Lietuvių kalbotyros klausimai / Вопросы литовского языкознания*, Vilnius 1989, s. 12–38.

Gil A., Skoczylas I., *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014.

Jakubowski J., *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa 1912.

Jankowski C., *Powiat oszmiański*, cz. 1–4, Petersburg 1896–1900.

- Karłowicz J.A., *O języku litewskim*, Kraków 1875.
- Kołbuk W., *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998.
- Kurila L., *Lietuvių etninė riba rytuose IX–XII a. (1. Archeologijos duomenus)*, w: *Lietuvos archeologija*, t. 27, Vilnius 2005, s. 59–84.
- Narbutis T., *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, t. 1–9, Wilno 1835–1841.
- Narbutis T., *Pomniejsze pisma historyczne, szczególnie do historyi Litwy odnoszące się*, Wilno 1856.
- Ochmański J., *Litewska granica etniczna na Wschodzie od epoki plemiennnej do XVI wieku*, Poznań 1981.
- Petrauskas R., *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis-struktūra-valdžia*, Vilnius 2003.
- Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, t. 1–3, Warszawa 1843–1846.
- Tatarenko L., *Discordia concordans. Les Ruthènes de la grande-principauté de Lituanie au temps de l'Union de Brest (milieu du XVIe siècle – milieu du XVIIe siècle)*, Paris 2014.
- Zinkevičius Z., *Lietuviai. Praeities didybė ir sunykimas*, Vilnius 2015.
- Zinkevičius Z., *Lietuvių kalbos istorija*, t. 4: *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius 1990.
- Zinkevičius Z., *Pietryčių Lietuva nuo seniausių laikų iki mūsų dienų*, w: *Lietuvos rytai*, red. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius 1993, s. 9–29.
- Zinkevičius Z., *Rytų Lietuva: praeityje ir dabar*, Vilnius 1993.
- Алексеев Л.В., *Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн.*, Москва 2006.
- Алексеев Л.В., *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв.*, Москва 1966.
- Гаучас П., *О восточных и южных границах литовской этнической территории в Средневековье*, w: *Geografija. Socialinė-ekonominė geografija ir teritorinis planavimas*, t. 24, Vilnius 1988, s. 50–59.
- Гаучас П., Видугирис А., *Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья с конца XVIII по начало XX в.*, w: *Geografija. Gyventojai ir gyvenvietės*, t. 19, Vilnius 1983, s. 26–71.
- Карский Е.Ф., *Белорусы*, t. 1, Варшава 1903.
- Краўцэвіч А., *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 1998.
- Лухтан А., Ушинкас В., *К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных*, w: *Древности Литвы и Белоруссии*, Вильнюс 1988, s. 89–104.
- Пятраўскас Р., *Літоўская знаць у канцы XIV–XV ст. Склад – структура – улада*, Смаленск 2014.

Dzianis Liseichykau (Дзяніс Лісейчыкаў) – dr nauk historycznych, zastępca dyrektora ds. naukowych Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku. Jest autorem książek *Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720–1839 гг.* oraz *Святар у беларускім соцыуме: праспагаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг.* Zajmuje się historią Kościoła unickiego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII–XVIII w., problemem konfesjonalizacji, genealogią, historią codzienności i archiwami cerkiewnymi. Przygotowuje do druku protokoły wizytacji generalnych cerkwi i monasterów z drugiej połowy XVII w. E-mail: liseichykau@niab.by